

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

ՄԱՐԻԱՄ ԽԱՆԶԱՐՅԱՆ

ԱՐՄԵՆՈՒՂ ԵԶՐՈՒՅԹԻ ԵՈՒՐՁ

Էթնոգենեզի հետ կապված հարցերը վերջին տասնամյակներում մեզանում անհարկի սրություն են ծեռք բերել¹: Մի կողմ թողնելով սույն երևույթի խորացման պատճառները և գիտության համար ոչ ցանկալի հետևանքները, փորձենք ձևակերպել, թե ինչպիսի հենքի վրա պետք է ընթանա էթնոգենետիկ գործընթացների գիտական ուսումնասիրությունը:

Եթե էթնոգենետիկ գործընթացների վերջակետը միասնական էթնիկ ինքնագիտակցության ձևավորումն է², ապա այս գործընթացի սկիզբը սովորաբար դժվար նշարելի է. էթնոգենետիկ գործընթացների «խմորումը» սովորաբար դուրս է մնում գիտության տեսադաշտից՝ անհրաժեշտ տվյալների բացակայության կամ սակավության պատճառով: Միայն կարող ենք փաստել, որ էթնոգենեզը տևական և բարդ գործընթաց է:

Էթնոսն, ինչպես բազմիցս նշվել է, բաղկացած է առնվազն մի քանի շերտերից: Այդ շերտերը կամ արմատներն ամփոփված են չորս հարթություններում՝

- մարդաբանական
- լեզվաբանական
- պատմական-սոցիալական
- հոգևոր-մշակութային, ներառյալ պաշտամունքային:

Այս հարթությունները կամ մատրիցաները համաժամանակյա երևույթներ չեն: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի առաջացման, զարգացման և ավարտի իր օրենքներն ու

¹ Խանգաղյան Մ., Էթնոգենեզի որոշ ասպեկտների շուրջ, Մերձավոր Արևելք, հ. VI, Երևան, 2009:

² Бромлей Ю., Очерки теории этноса, Москва, 1983, с. 58, 173-200; Арутюнов С., Чебоксаров Н., Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества, Расы и народы, Москва, 1972, № 2, с. 11.

առանձնահատկությունները: Պատմական որևէ փուլում նրանք կարող են հատվել, և հետագա ընթացքն ու զարգացումը շարունակել համակցված, բայց և կարող են ընդհանրապես չհամընկնել, և մեկ ընդհանրական համակարգի շրջանակներում հայտնվել միայն կոնկրետ պատմական գործընթացի միջավայրում ի հայտ գալու հետևանքով:

Հայոց էթնոգենեզի հետ կապված մարդաբանական հենքի ուսումնասիրությունը ունի մի շարք առանձնահատկություններ, կապված հայերի ռասայական պատկանելության և գիտության մեջ տեղ գտած *արմենոիդ ռասա* տերմինի հետ:

Գիտական շրջանառության մեջ այս տերմինը մտել է 20-րդ դարի սկզբներից: Մարդաբանական այս տիպը առաջին անգամ նկարագրել է ֆրանսիացի մարդաբան Ժ. Դենիկերը 1900 թ. ասիոիդ անվանման տակ³: 1920-30-ական թվականներին շրջանառության մեջ մտավ *արմենոիդ ռասա* արտահայտությունը⁴: Մարդաբանական այս տիպի մեջ ներառվեցին եվրոպեոիդ ռասայի այն ներկայացուցիչները, որոնք բրախիկեֆալ (կլորագլուխ) են, միջահասակ, ունեն համեմատաբար լայն դեմք, խիստ զարգացած երրորդային մազածածկույթ և մեծ կորնթարդ քիթ:

XX դարի կեսերին «արմենոիդ ռասա» տերմինը աստիճանաբար սկսում է փոխարինվել «բալկանա-կովկասյան» կամ «առաջավորասիական ռասա» տերմինով⁵: Պատճառն այն է, որ

³ Deniker J., Les races et les peuples de la terre. Elements d'anthropologie et d'ethnographie, Paris, 1900; Деникер Й., Человеческие расы, Санкт-Петербург, 1902.

⁴ «*Արմենոիդ*» տերմինը օգտագործվել է բազմաթիվ դասակարգումների մեջ (Montandon G., L'ologenise humaine, Paris, 1928 (սմտառ. по Бунак В., Род Homo, его возникновение и последующая эволюция, Москва, 1980, с. 279-287); Նույնի՝ La race, les races, Paris, 1933; Eickstedt E., Rassenkunde und Rassen-geschichte der Menschheit, Stuttgart, 1934; Ярхо А., (в книге Бунак В., Нечурх М., Рогинский Я., Антропология, крэмкун кыр, Москва, 1941); Coon C., The Races of Europe, New York, 1939; Hooton E., Up from the ape, New York, 1946; Blasutti R., Le razze ei popoli della terra, New York, 1941, Baker J., Race, Oxford, 1974):

⁵ «Բալկանա-կովկասյան ռասա» տերմինը առաջ քաշվեց 1951 թ. խորհրդային մարդաբան Ն. Զեբեկսարովի կողմից ռասայագիտության պոպուլյացիոն տեսության զարգացման շրջանակներում: Այս ռասայի մեջ ներառվեցին չորս ենթատիպեր՝ ալպիական (Ալպեր), դինարյան (Բալկաններ), արմենոիդ (ամբողջ եվրասիա, առավել մեծ խտությամբ՝ Հայաստան, Փոքր Ասիա, Սիրիա, Լիբանան, Իրան, Անդրկովկաս), կովկասիոնիկ տիպ (Հյուսիսային Կովկաս): Այս անվանումը պահպանվեց Յա.Ռոզինսկու և Մ.Լևինի մարդաբանության դասագրքի մեջ (Рогинский Я., Левин М., Антропология,

արմենոիդ անվանումը էթնիկ բնութագրիչ է պարունակում, իսկ արմենոիդ ռասային բնորոշ հատկանիշներն առկա էին ոչ միայն հայերի, այլև Առաջավոր Ասիայի և Կովկասի այլ էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչների մոտ⁶:

Արմենոիդ կամ առաջավորասիական ռասայի ձևավորման ժամանակաշրջանը: Եթե մեծ ռասաների ձևավորումը վերագրվում է պալեոլիթի. վերջին փուլին և մեզոլիթին, ապա փոքր ռասաների ձևավորումն ըստ Վ.Բունակի⁷ սկսվում է նեոլիթից և շարունակվում մինչև բրոնզի, նույնիսկ՝ երկաթի դար: Ըստ կարծիքների մի մասի, արմենոիդ ռասայական ենթատեսակը սկսել է ձևավորվել ավելի վաղ շրջանում առկա երկու ճյուղերից մեկի (լայնադեմք և նեղդեմք, որոնցից լայնադեմքը դարձել է կովկասիոնիկ մարդաբանական տիպի հիմքը, իսկ նեղդեմքը՝ արմենոիդ) հենքի վրա: Այս ճյուղը, ենթարկվելով բրախիկեֆալիզացիայի (գանգի կարճացում և լայնացում), դարձել է արմենոիդ ենթատեսակի հատկանիշների համալիրի ձևավորման հիմքը: Այդ հատկանիշների ձևավորման սկիզբը Վ.Ալեքսեևը համարում է բրոնզի դարաշրջանը⁸, իսկ Ն.Քոչարը, հիմնվելով դերմատոգլիֆիկայի (ծեռքի ավիի և ոտնաթաթի մաշկի մակերեսի պապիլյար գծերի ուսումնասիրություն, տես հղումը⁹) տվյալների վրա,

Москва, 1978), և Ալեքսեևի 1974 թ. հրատարակված "География человеческих рас" աշխատության մեջ: 1990 թ. Մ.Աբդուշելիշվիլին առաջարկեց ռասաների իր բաժանումը, որտեղ որպես «արմենոիդ» հասկացության հոմանիշ հանդես է գալիս «առաջավորասիական մարդաբանական տիպը»: Որպես տարբերակներ գրականության մեջ հանդիպում են նաև *պարոդիկ տիպ, փրիա-զագրոյան տիպ, հարավ-վրացական տիպ (նույն Աբդուշելիշվիլու մոտ), անդրկովկասյան տիպ, տուրքեական տիպ, խեթական տիպ:*

⁶ Զանի որ արմենոիդ ռասայական տեսակի հատկանիշների համալիր հայտնաբերվել է նաև Առաջավոր Ասիայի և Կովկասի շատ պոպուլյացիաներում, այդ իսկ պատճառով ժամանակակից մարդաբանական գրականության մեջ ավելի նպատակահարմար է օգտագործել «առաջավորասիական ռասա» հասկացությունը, քանի որ «արմենոիդ» տերմինը ծեռք է բերում էթնիկ և աշխարհագրական ենթատեսակ: Кочар Н., Антропология армян. Дерматоглифика и популяционная структура, Ереван, 1989, с. 26-27.

⁷ Бунак В., Род Homo..., с. 269-278.

⁸ Ավելի մանրամասն տե՛ս Алексеев В., География..., 1974; Происхождение народов Кавказа, Москва, 1974; Бунак В., Crania Armenica, Москва, 1927.

⁹ Դերմատոգլիֆիկա - մարդու ձևաբանության բաղկացուցիչ ճյուղ, որն ուսումնասիրում է ծեռքի ավիի և ոտնաթաթի մաշկի մակերեսի պապիլյար գծերը: Զանգվածային ուսումնասիրության դեպքում ի հայտ են գալիս աջ-ձախ, սեռական և տարածքային տարբերություններ, ինչը թույլ է տալիս օգտագործել այդ տվյալները տարբեր

ռասայի ձևավորումը վերագրում է նեոլիթի ժամանակաշրջանին¹⁰։ Ընդգծենք, որ վերը նշված թվագրումները, ըստ մասնագետների, ընդամենը նշում են ռասայի հատկանիշների համալիր ձևավորման սկիզբը, իսկ դասական արմենոիդ համարվող գանգատեսակները Առաջավոր Ասիայում և մասնավորապես Հայկական լեռնաշխարհում հայտնվում են միայն առաջին հազարամյակում¹¹։

Բրախիկեֆալիզացիա (Գանգի կարճացում և լայնացում)։ Մանրամասնենք վերը նշված գործընթացը՝ բրախիկեֆալ (կլորագլուխ) գանգատեսակը, որը լայն տարածում ունի ժամանակակից հայերի մոտ, ձևաբանական ուշ փոփոխությունների արդյունք է։ Մասնագետների կարծիքով, սկզբնական շրջանի դոլիխոկեֆալ (երկարագլուխ) գանգատեսակները ենթարկվել են աստիճանական կարճացման և լայնացման։ Դա երևույթ է, որը բնորոշ է համարյա թե բոլոր լեռնային գոտիներին։ Բրախիկեֆալիզացիան տվյալ դեպքում ենթադրում է նախկինում գոյություն ունեցող դոլիխոկեֆալ գանգատեսակների ծոծրակային հատվածի աստիճանական կարճացում ու լայնացում։ Նման ձևաբանական փոփոխության պատճառ համարվում է լեռնային պայմաններին հարմարվելու գործընթացը։ Այնուամենայնիվ նշենք, որ այս ուղղությամբ ուսումնասիրությունները դեռևս շարունակվում են և հնարավոր են նոր մեկնաբանություններ¹²։

Գենետիկ հետազոտություններ։ Այժմ լայն թափով ընթացող մարդաբանական և գենետիկ հետազոտությունների հետևանքով հնարավոր է վեր հանել կոնկրետ անհատի ծագումնաբանությունը՝ հենվելով նրա գենոմի մեջ պարունակվող միտախոնդրիալ գենոմի (կանանց պարագայում) կամ Y-քրոմոսոմի (տղամարդկանց պարագայում) ուսումնասիրության վրա¹³։ Սակայն նման

մարդկային խմբերի կամ պոպուլյացիաների միջև ազգակից հարաբերությունների ուսումնասիրության բնագավառում։

¹⁰ Кочар Н., Антропология армян..., с. 89.

¹¹ Բրախիկեֆալիզացիայի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Абдушелишвили М., Антропология древнего и современного населения Грузии, Тбилиси, 1964; Алексеев В., География...; Происхождение народов...; Дебец Г., Заселение Южной и Передней Азии по данным антропологии, т. 16, Москва, 1951; Кочар Н., Антропология армян..., Ереван, 1989.

¹² Герни О., Хеммы, Москва, 1987, с. 188. Այս հարցերը քննարկված են նաև Վոլֆրամ Բեռնհարդի "Anthropologie von Südwestasien" 1993 թ. աշխատության մեջ։

¹³ Վերջին տարիներին նման մարդաբանական հետազոտություններ հայերի հետ

ուսումնասիրությունները դեռևս զանգվածային բնույթ չեն կրում՝ կապված նման հետազոտությունների համար պահանջվող մեծ միջոցների հետ: Նշենք, որ այս ուսումնասիրությունների արդյունքները պետք է զգուշությամբ օգտագործել էթնոգենետիկ վերականգնումների ժամանակ թեկուզ հենց այն պարզ պատճառով, որ հետազոտություններին մասնակցող անձը կարող է ներկայանալ որպես “թուրք”, “վրացի” կամ “ադրբեջանցի”, իրականում էթնիկ առումով լինելով թուրքացած հայ, հույն կամ ասորի: Առավել ճշգրիտ և գիտական տեսակետից ավելի կոռեկտ կարող են լինել պեղումների ընթացքում վերհանված մարդաբանական նյութի հետազոտության արդյունքները:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով *արմենոիդ ռասա* տերմինի վերաբերյալ առկա կարծիքները, կարող ենք փաստել հետևյալը. *արմենոիդ* ռասայական տիպին բնորոշ հատկանիշները առկա են ողջ Առաջավոր Ասիայի մի շարք ժողովուրդների մոտ՝ ներառյալ Հայկական Լեռնաշխարհը, Արևելյան Միջերկրականը, Իրանական սարահարթը և Հարավային Կովկասը: Այս ռասայական տեսակը անցել է զարգացման իր ուղին, ենթարկվելով ձևաբանական էական փոփոխությունների: Հայկական Լեռնաշխարհը, որպես լեռնային տարածաշրջան, կարող է լինել այս պոպուլյացիոն տեսակի ձևավորման վայր, սակայն դա առավել հանգամանալի հետազոտություններ է պահանջում, և ըստ էության կարևոր է զուտ մարդաբանական, այլ ոչ թե էթնոգենետիկ տեսանկյունից: Բացի այդ, արմենոիդ զանգատեսակը Հայկական Լեռնաշխարհում հանդիպող միակ զանգատեսակը չէ: Այն կարելի է ընդունել որպես հայերի էթնոգենետի մարդաբանական հիմք, բայց հնարավոր չէ և հակագիտական է դրա բացարձակացումը և հայերի էթնոգենետի համակցումը միմիայն ռասայի ձևավորման և զարգացման հետ:

Մարդաբանական տիպ և էթնիկ սահմանում կապը կասկած չի կարող հարուցել միայն մեկ դեպքում. եթե այն աշխարհագրական տարածքը, որտեղ ձևավորվել է տվյալ էթնոսը, եղել է մեկուսացման

կապված անցկացվել են Մեծ Բրիտանիայում, որոնց տվյալները հրապարակվել 2004 թ. (Nasidze I., Ling E.Y.S., Quinque D., Dupanloup I., Cordaux R., Rychkov S., Naumova O., Zhukova O., Sarraf-Zadegan N., Naderi G.A., Asgary S., Sardas S., Farhud D.D., Sarkisian T., Asadov C., Kerimov A., Stoneking M., Mitochondrial DNA and Y-Chromosome Variation in the Caucasus, *Annals of Human Genetics*, London, 2004): Սակայն այս տվյալներն առավել մանրամասն գիտական քննարկման կարիք ունեն:

մեջ և որևէ կապ չի ունեցել հարևան տարածաշրջանների հետ: Ասել, որ Առաջավոր Ասիան ընդհանրապես, և Հայկական Լեռնաշխարհը՝ մասնավորապես, եղել են մեկուսացման մեջ, առնվազն լուրջ չէ: Ավելին, նույնիսկ այն փաստը, որ արմենոիդ ենթատիպը ցայտուն ներկայացված է հայերի մեջ, և գերակշռում է, բնավ չի նշանակում, որ այդպես է եղել նաև հազարամյակներ առաջ: Տարբեր ենթատիպերի հարաբերակցությունը տվյալ էթնոսի մեջ կարող է ենթարկվել փոփոխությունների դարերի ընթացքում, իր մեջ նոր տարրեր ընդունելու, «գեների դրեյֆի»¹⁴, մուտացիաների (գենետիկ ծրագրերի վերարտադրումը տեղի է ունենում բարձր, բայց ոչ բացարձակ ճշգրտությամբ, երբեմն ծրագիրը “սխալվում” է - տեղի է ունենում *մուտացիա*: Մուտացիաները պոպուլյացիայի գենետիկ փոփոխականության աղբյուրն են), այլևայլ կենսաբանական օրենքների հետևանքով և այլն: Բարձր լեռնային գոտիներում կարող էին պահպանվել «պալեոեվրոպական» ռասայի մնացուկներ, տարաբնույթ միգրացիաների և հարևան շրջանների հետ շփման ընթացքում լեռնաշխարհի կարող էին բազմաթիվ ներհոսքեր լինել, այդ թվում և այլ ռասայական ենթատիպերի, որոնք հավասար հիմունքներով մասնակցել են ներլեռնաշխարհային ինտեգրացիոն գործընթացներին, այդ թվում նաև հայերի էթնոգենեզին:

Այսպիսով, *արմենոիդ ռասա* և *հայ* պարտադիր համակցումը վիճարկելի դրույթ է, գիտության մեջ արմենոիդ տերմինն օգտագործելիս անհրաժեշտ է հնարավորինս խուսափել կենսաբանական բնութագրիչների և նրանց էվոլյուցիային վերաբերող շերտը (ինչը ռասայի շրջանակներում տեղի ունեցող բնական գործընթաց է՝ *ռասոգենեզ*) սոցիալ-պատմական բնութագրիչների և գործընթացների մակաշերտին (*էթնոգենեզ*) համակցելուց:

Վերը նշված օրենքներով պայմանավորված՝ մարդաբանական տվյալները հանդես են գալիս որպես ինքնուրույն նշանակություն ունեցող պատմական աղբյուր¹⁵, և դրանց կիրառումն էլ

¹⁴ *Գեների դրեյֆ կամ գենետիկա-ավտոմատ գործընթացներ* – պատահական ստատիստիկ պատճառների հետևանքով պոպուլյացիայի մեջ առկա գեների ալլելային տարբերակների հաճախականության ոչ ուղղորդված փոփոխություններ: Գեների դրեյֆի հետևանքով պոպուլյացիան կարող է գենետիկորեն ավելի միատարր դառնալ, բայց և նման գեներ ունեցող պոպուլյացիաները կարող են կորցնել սկզբնական նմանությունները և այլն:

¹⁵ Хрисанфова Е., Перевозчиков И., Антропология, Москва, 1999, с. 274.

պատմագիտության մեջ պետք է խարսխված լինի այս առանձնահատկությունների գիտական ընկալման և մեկնաբանման վրա:

MARIAM KHANZADYAN

ON THE TERM ARMENOID

The article deals with the nuances of deployment of anthropological studies, aimed on ethnogenetic studies. In particular, the history of the term "Armenoid race" is discussed.